

Engelli Ergenlik: Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Ergenliğe Bakışı ve Yaşadıkları Problemler¹

Disabled Adolescence: The Views of Mothers about Puberty and Their Problems

Hatice İrem Özteke Kozan, *Necmettin Erbakan Üniversitesi, iozteke@konya.edu.tr*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3516-4895>

Erdal Hamarta, *Necmettin Erbakan Üniversitesi, erdalhamarta@gmail.com*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0925-3824>

Öz. Bu araştırmanın amacı engelli ergene sahip annelerin yaşadıkları problemlerin annelerin görüşleri doğrultusunda ortaya konulmasıdır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış ve bu araştırmanın çalışma grubunu amaçlı örnekleme yoluyla ulaşılan ve çocuğu ergenlik döneminde olup zihinsel, işitsel ve görme engellerinden bir ya da daha fazlasına sahip 15 anne oluşturmaktadır. Verilerin analizinde ise, betimsel analiz ve içerik analizinden yararlanılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara ilişkin olarak dört tema oluşturulmuştur. Bu temalar sırasıyla, gelişimsel özellikler, özel yaşam, sosyal çevre ile ailenin çocuğa tutumu/öneriler şeklindedir. Bu temalara ilişkin de çeşitli kategoriler oluşturulmuştur. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre engelli ergenler diğer ergenlerle benzer problemler yaşamaktadır. Ayrıca annelerin büyük bir kısmı psikolojik sorunlar yaşadığını dile getirmiş ve çocuğu ile ilgili çevreden görsel tepkiler almaktadır. Ayrıca katılımcıların çok büyük bir kısmı ergen ile ilgilenmenin en önemli yaklaşımlardan biri olduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen sonuçlar ilgili literatür çerçevesinde tartışılmış ve önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Engelli ergenlik, fenomenolojik, anne

Abstract. Aim of current study is to reveal the problems that mothers of disabled adolescents face via their views. In current study, interview technique one of the dimensions of qualitative method was used. Participants of study, consist of 15 mothers of adolescents with one or more mental, hearing or visually impairment. Participants were chosen via purposeful sampling and with this sampling it was aimed to reveal the problems in details and deeply. In data analysis, descriptive and content analysis were used. Four themes were created related to findings of study and they are developmental features, personal life, social environment and attitudes toward child/recommendations respectively. Regarding created themes, categories were determined. Results were discussed and suggestions were given.

Keywords: Disabled adolescence, phenomenological, mother

SUMMARY

The adolescence has been handled as stressful and stormy period among developmental processes (Petersen, Compas, Brooks-Gun, Stemmler, Ey, & Grant, 1993). Moreover the common terms such as depression (Erözkan, 2009; Eskin, Ertekin, Harlak, & Dereboy, 2006; Galambos, Leadbeater & Barker, 2004; Hauenstein, 2003; Sampson & Mrazek, 2001) anxiety (Bozkurt, 2004; Eldeklioğlu, 2008; La Grace & Lopez, 2008) and anger (Cenkseven, 2003; Sütçü, Aydın, & Sorias, 2010; Reyes, Meininger, Liehr, Chan, & Mueller, 2003) have been subject to numerous studies in puberty. Being a handicapped person may increase the potential problems that may

¹ Bu araştırma 26. Uluslararası Eğitim Bilimleri Kongresi (ICES-UEBK 2017)'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

occur in adolescence in addition to handle this period as a stressful and stormy period (Atkinson, Atkinson, Smith, Bem, & Hoeksema, 2002; Peterson et al., 1993).

There exist various studies regarding handicapped adolescent in the literature (Cheng & Udry, 2002; Maart & Jelsma, 2010; Peverly & Wood, 2001; Reinehr, Dobe, Winkel, Schaefer, & Hoffman, 2010) but studies about their mothers are scarcely any. When the studies regarding the families of handicapped children were examined, anxiety (Coşkun & Akkaş, 2009; Doğru & Arslan, 2008), depression (Uğuz, Toros, İnanç, & Çolakkadioğlu, 2004) and social support (Ersoy & Çürük, 2009; Karadağ, 2009) are the terms that commonly occur in the literature of special education. To date, almost no study was conducted that investigate the problems of mothers of handicapped adolescents via qualitative method. Mothers of handicapped children have more responsibility than fathers (Kaytez, Durualp, & Kadan, 2015; Sarı, 2007) and this is also one of the significance of current research.

The puberty causes some problems for both families and adolescents but having a handicapped child may bring some more and different problems for parents. Özşenol, Işıkhhan, Ünay, Aydın, Akın and Gökçay (2003) stated that even having a normal baby creates new and unusual situation for parents. In that case, having a handicapped baby may cause marriage and family problems and ruin the standards in the family. Studies revealed that factors such as stress (Dunn, Burbine, Bowers, & Tantleff-Dunn, 2001; Frey, Greenberg & Fewell, 1989; Weiss, 2002), anxiety (Özyazıcıoğlu & Buran, 2014) and depression (Olsson & Hwang, 2001; Singer, 2006) may be important in families with handicapped children.

Özşenol, Işıkhhan, Ünay, Aydın, Akın and Gökçay (2003) stated that even the birth of a normal child may cause difficult and unusual situations in the family. In case of having a handicapped baby the family relationships may be destroyed. Studies regarding families with handicapped children revealed that stress (Dunn, Burbine, Bowers, & Tantleff-Dunn, 2001; Frey, Greenberg, & Fewell, 1989; Weiss, 2002), anxiety (Özyazıcıoğlu & Buran, 2014) and depression (Olsson & Hwang, 2001; Singer, 2006) are important factors.

In sum, even the problems that the families with handicapped children were investigated in several studies in the literature but it is important to propound the difficulties that the mothers of handicapped adolescents face in this period via qualitative method. Thus, we aim to reveal the developmental and social problems that handicapped adolescent and their mothers face in their puberty.

Method

Phenomenological approach one of the methods of qualitative research was used in current study. In qualitative studies perceptions and events are examined with a realist and integrative ways in their natural environment via using observation, interview or document analysis (Yıldırım & Şimşek, 2006).

Study Group

The study group consists of mothers of disabled (one or more handicaps as mental, hearing or visual impairments) adolescents -between 11-17- continue their education in special education centers. Purposeful sampling method was used in choosing the study group by using the criteria of being a mother of disabled adolescent.

Semi-structured Interview Form

In addition to personal information form, we used semi-structured interview form in data collection. In the first step, the literature was examined then the form was created. To provide the validity of the form, five professionals have the doctoral degree in counseling psychology and special education reviewed the form and questions. Revisions were made in the direction of professionals. Then the pilot study was conducted with five mothers of handicapped adolescent and in line with feedback the last version of form was created.

Results

In line with the mothers views four theme were created such that developmental features, personal life, social environment and attitudes toward the adolescent. The first theme developmental features consist of four categories as physical, sexual, emotional and social and the mothers in this theme stated that their handicapped adolescents have similar puberty problems with normal ones. For the second theme –personal life- two categories were created such as personal problems and social life. In the third theme, social environment, the reactions of other people and the emotions that mothers face were examined. Four categories were occurred for the reactions named as verbal, visual, positive and behavioral. The mothers usually suffer from visual reactions of others and they feel sadness, anxiety, discomfort and shame as a result of other people’s reactions. More than a half of mothers feel sadness for that result. In the last theme, attitudes toward adolescents, four categories were created as attention, informing adolescent, education and socialization. More than half of mothers indicated that interest and attention to child is the most important part of raising a handicapped adolescent.

Discussion and Conclusion

In current study the puberty problems that mothers of handicapped children were examined in line with their views. According to findings, four theme were created such that developmental features, personal life, social environment and attitudes toward the adolescent.

Studies in the literature (Erermiş, Köse, Bildik, Özbaran, & Aydın, 2016; Tekinarslan & Eratay, 2013) indicated similar results with current study. Erermiş, Köse, Bildik, Özbaran and Aydın (2016) found that adolescents with Asperger syndrome had social and psychological problems in this period and increased violence were revealed among these children. Moreover, Tekinarslan and Eratay conducted a study with families of mentally handicapped children and found that violence was increased whereas distinct physical changes.

When the personal life themes were reviewed, mothers mostly have psychological problems. The literature suggests the higher levels of depression (Breslau, Staruch, & Mortimer, 1982; Glidden & Schoolcraft, 2001; Ollson & Hwang, 2001), burnout (Duygun & Sezgin, 2003) and stress (Uğuz et al., 2004; Weiss, 2002) among families with handicapped children. Other people in social environment mostly have visual reactions to their children and that result in sadness among mothers. Karadağ (2009) studies with mothers of mentally and physically handicapped children and revealed approximately half of mothers were uncomfortable with this situation. Similarly Top (2009), conducted a qualitative study with mothers of autistic children and mothers commonly felt sadness according to this result. Lastly, mothers of handicapped adolescents emphasized the importance of attendance to child. When the literature examined the acquisition of knowledge (Akçamete & Kargın, 1996; Özen, Çolak, & Acar, 2002) and social support (Duygun & Sezgin, 2003; Ersoy & Çürük, 2009) were important factors. Moreover, mothers indicated that informing adolescents and families would be one of the most important steps to overcome the difficulties in this period.

GİRİŞ

Çocukluktan yetişkinliğe bir geçiş dönemi olarak ele alınan ergenlik dönemi (Atkinson vd., 2002; Hamarta, Baltacı, Üre ve Demirbaş, 2010; Kulaksızoğlu, 2005) erinlik ile başlayıp yetişkinliğe kadar devam eder. Cinsel olgunluğun gerçekleştiği dönem veya yaş olarak tanımlanan erinlik yalnız biyolojik değişikliklerin değil aynı zamanda psikolojik ve toplumsal değişikliklerin de ortaya çıktığı bir dönemdir (Yazgan İnanç, Bilgin ve Kılıç Atıcı, 2015). Başka bir deyişle ergenlik insanda bedence boyca büyümenin hormonal, cinsel, sosyal, duygusal, kişisel ve zihinsel değişme ve gelişmelerin olduğu buluşla başlayan ve bedence büyümenin sona ermesi ile sonlandığı düşünülen özel bir evredir (Kulaksızoğlu, 2005). Gelişim dönemleri arasında ergenlik dönemi birçok açıdan stresli ve fırtınalı bir dönem olarak görülmektedir (Petersen, Compas, Brooks-Gun, Stemmler, Ey ve Grant, 1993). Bunun yanı sıra depresyon (Erözkan, 2009; Eskin, Ertekin, Harlak ve Dereboy, 2006; Galambos, Leadbeater ve Barker, 2004; Hauenstein, 2003; Sampson ve Mrazek, 2001) kaygı (Bozkurt, 2004; Eldeklioğlu, 2008; La Grace ve Lopez, 2008) ve öfke (Cenkseven, 2003; Sütçü, Aydın ve Sorias, 2010; Reyes, Meininger, Liehr, Chan ve Mueller, 2003) gibi kavramlar ergenlik dönemi başlıca problemlerini oluşturmaktadır.

Ergenlikte aile ilişkileri, gencin fizik ve bilişsel gelişimi, sosyal çevresi, ana baba değer ve beklentileri ile çocuğun gelişme ve davranışlarının bu beklentilere uyup uymaması gibi birçok etmeden etkilenir. Ergenlikteki anne baba ve çocuk arasındaki ilişkiler incelendiğinde kontrolün önemli bir konu olduğu görülür. Çocuk bir yandan özerkliği kazanma başka bir deyişle kendi benliğini bulup ana baba kontrolünden çıkma çabasında iken öte yandan ana baba da çocuğun üzerindeki kontrollerini yitirmenin kaygısını yaşamaktadır (Hortaçsu, 2003). Ergenlik dönemi bireyin daha fazla bağımsızlaştığı, ailesinden giderek uzaklaştığı ve ailenin dışında yeni bağlanma yaşantıları oluşturduğu bir dönemdir. Bu süreç her zaman sakin geçmez ve ergen ile aile arasında kaçınılmaz çatışmalar ortaya çıkabilir (Arnett, 2013). Birey ergenlik döneminde diğer bireyler ile iletişim yoluyla sağlıklı ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Ancak iletişimde başarılı olmak her zaman mümkün değildir. Çünkü insanlarla iletişim kurabilmek birçok insana sıkıntı verir ve bu kişiler başkaları ile bir arada olmakta sorun yaşar, sosyal ortamlarda kendilerini ifade etmekte güçlük çeker ve doğru davranıp davranmadıkları konusunda endişe yaşarlar (Hamarta vd., 2010).

Ergenlik dönemi birçok aile ve ergen açısından bazı problemler oluşturmakla birlikte bu dönemde engelli bir ergene sahip olmak bazı aileler açısından daha farklı bir sürece işaret edebilmektedir. Özşenol, Işıksan, Ünay, Aydın, Akın ve Gökçay (2003)'e göre, aile için normal bir çocuğun doğumu bile aileye birçok yenilik ve alışılması zor olan koşullar yaratmaktadır. Doğan çocuğun engelli olması ise, aile yaşantısında alışılmış durumların ve eşler arasındaki evlilik ilişkilerinin bozulmasına neden olabilmektedir. Yapılan araştırmalar engelli çocuğa sahip ailelerde stres (Dunn, Burbine, Bowers ve Tantleff-Dunn, 2001; Frey, Greenberg ve Fewell, 1989; Weiss, 2002), kaygı (Özyazıcıoğlu ve Buran, 2014) ve depresyon (Olsson ve Hwang, 2001; Singer, 2006) gibi faktörlerin önemli olabileceğini ortaya koymaktadır.

Her ne kadar anne babaların yaşam kalitelerini etkileyen faktörlerden biri onların çocuk sahihi olmamaları olsa da bazen çocuk sahibi olmak da bir armağan olarak düşünülmebilir (Aysan ve Özben, 2007). Aileye katılan yeni bireyin engelli olması, ailede şok etkisi yaratarak, üyelerin karmaşık duygular yaşamalarına ve normal aile yaşamının bozulmasına neden olabilmektedir. Ailenin engelli çocuğa ilişkin tepkileri, bireysel düzeydeki birçok özellik yanında (kişilik özelliği, yaş, eğitim durumu), sosyal destek mekanizmalarına ve çocuk doğmadan önceki ailenin fonksiyonlarının sağlıklı olup olmamasına göre değişebilmektedir. Engelli çocuğa sahip ailelerdeki rol ve işlevlerde karışıklık yaşanabilmektedir (Gülşen ve Özer, 2009; İçmeli, Ataoğlu, Canan ve Özçetin, 2008; Özşenol, vd., 2003). Çocuklarda olabilecek herhangi bir engel durumu aile için oldukça travmatik bir durum haline gelebilmektedir (Uğuz vd., 2004). Doğacak her çocuk, anne babası tarafından heyecan ve kaygıyla beklenmekte, bu süreçte ailede doğacak çocuğa ilişkin çeşitli beklentiler oluşmaktadır. Aileye katılan çocuğun normal gelişim göstermiyor olması, ailenin beklentilerinin farklılaşmasına, yoğun kaygı ve stres yaşamasına neden olabilmektedir. Yetersizliği olan bir çocuğa sahip olan aileler aynı zamanda çocuğun bakımı, eğitimi, tedavisi ve büyütülmesi gibi konularda çeşitli güçlükler yaşamaktadırlar

(Sivrikaya ve Tekinarslan, 2013). Akkök (2003) engelli çocuğa sahip ailelerin ortaya koyduğu tepkileri ortaya koymuş ve engelli bir çocuğa sahip olduğunu öğrenen ailelerin en sık ortaya koydukları tepkinin "Aşama Modeli" olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, farklı özelliği olan çocuğu olduğunu öğrenen anne babalar ilk aşama olarak duygusal bir karmaşıklık içine girerler; davranışlar düşünceler karmaşıktır. Daha sonra yas, aşırı üzüntü, hayal kırıklığı, kaygı, ret, suçluluk ve savunma mekanizmalarının yoğun yaşandığı tepkisel aşama gelir. Bunu ise ne yapılabilir; ne yapabilirim sorularının sorulmaya başlandığı uyum ve duruma alışma aşaması takip eder, aileler daha sonra bilgi ve becerilerini geliştirmeye, çocukları ve kendileri için planlar yapmaya ve geleceği düşünmeye başlarlar. Bunun yanı sıra ailelerin gösterdiği diğer tepki modelleri ise sürekli üzüntü modeli, kişisel yapılanma modeli, çaresizlik, güçsüzlük ve anlamsızlık modeli şeklindedir (Akkök, 2003).

Ergenlik döneminin bir çok açıdan stresli ve fırtınalı olarak ele alınmasının (Atkinson, Atkinson, Smith, Bem ve Hoeksema, 2002; Peterson vd., 1993) yanı sıra engelli bir ergen olmak bu dönemde yaşanan problemleri arttıran bir etmen olarak ele alınabilir. Ergenlik döneminde bulunan engelli bireylerle ilgili yapılan çalışmalar (Cheng ve Udry, 2002; Maart ve Jelsma, 2010; Peverly ve Wood, 2001; Reinehr, Dobe, Winkel, Schaefer ve Hoffman, 2010) ergenlik döneminin engelli bireyler için de oldukça bir yönü olduğunu göstermektedir. Örneğin Maart ve Jelsma (2010) fiziksel engelli ergenlerle yaptıkları araştırmada engelli olmayan akranları kadar riskli cinsel davranışlar gösterebileceği ve HIV geliştirebileceğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Reinehr ve diğerleri (2010) engelli çocuklar ve ergenlerde obezite ile ilgili yaptıkları alan yazın araştırmasında engelli çocukların engelli olmayan akranlarına göre çok daha fazla obezite ile mücadele ettiklerini ortaya koymaktadır. . Engelli çocuğa sahip ailelerle yapılan araştırmalar incelendiğinde ise bu ailelerin yaşadıkları kaygı (Coşkun ve Akkaş, 2009; Doğru ve Arslan, 2008), yaşam doyumu (Arslan, Hamarta ve Deniz, 2002), depresyon (Uğuz, Toros, İnanç ve Çolakkadıoğlu, 2004), umutsuzluk (Hamarta, Uslu ve Deniz, 2002) ve sosyal destek (Ersoy ve Çürük, 2009; Karadağ, 2009) en sık çalışılan konular arasında yer almaktadır. Ancak ergenlik döneminde engelli çocuğu olan ailelerin bu dönemde yaşadıkları problemler nitel bir araştırma yöntemi ile ele alınmamıştır. Engelli çocuğa sahip annelerin babalardan daha fazla sorumluluk almaktadır (Kaytez, Durualp ve Kadan, 2015; Sarı, 2007).

Özellikle engelli çocuğa sahip anneler çocuklarının bu gelişim döneminde bir çok rol üstlenmekte ve çocuklarının bakımına daha fazla katılmaktadırlar. Ergenlik dönemi bir çok açıdan ergen için fırtınalı ve stresli bir dönem olarak tanımlanırken, ailelerin de bu konudaki görüşleri benzerdir. Normal bir ergene sahip olan aileler bile çocuklarının bu dönemde bir çok problem yaşarken, engelli bir ergene sahip olmak ailelerin bu süreçteki stresini arttırmaktadır. Dolayısıyla engelli çocuğa sahip aileler çocuklarının bakımı, aile ilişkileri ve kişi içi bir çok problem yaşarken, ergenliğin getirmiş olduğu bir çok fizyolojik ve psikolojik değişimlerle başa çıkmak durumunda kalmaktadırlar. Turan-Gürhopur ve İşler-Dalgıç (2017) engelli çocuğu olan ailelerin aile yükünün belirlenmesinin ve sosyal desteğin bu süreçteki en önemli işlevlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca engelli çocuğa sahip ailelerin çeşitli gereksinimlerinin belirlenmesi hem aileler hem de engelli çocukları için önemli olacaktır (Kaytez vd., 2015). Sonuç olarak, engelli ergenler ve ailelerin bu gelişim döneminde yaşadıkları problemler çeşitli araştırmalarda ele alınmasına rağmen; engelli ergen annelerinin çocuklarının bu gelişim döneminde yaşadıkları problemler daha önce nitel bir çalışma ile ele alınmamıştır. Nitel araştırmalar doğal yollarla gerçekleşen günlük olaylara odaklanamaması nedeniyle gerçek yaşama yönelik bir resim sunar, olayların altında yatan etkenlerin anlaşılma olasılığı artar ve daha zengin ve bütüncül bir içerik sunar (Kılınç, 2016). Bunun yanı sıra, nitel araştırma yöntemleri bir olayı ya da olguyu daha ayrıntılı inceleme olanağı verirken (Yıldırım ve Şimşek, 2008) az sayıda kişi ya da durum üzerinden çok daha derinlemesine bilgi edinmemizi sağlar (Bütün ve Demir, 2014). Bu araştırma ile de engelli ergene sahip annelerin çocuklarının bu dönemde yaşadıkları problemlerin nitel yöntem kullanılarak daha detaylı ve derinlemesine incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu araştırmanın amacı da, engelli ergene sahip olan annelerin çocukları ile ilgili bu dönemde yaşadıkları gelişimsel ve sosyal problemlerin anne görüşleri doğrultusunda ortaya konulmasıdır. Araştırmanın hem gelişimsel açıdan hem de engelli bir

birey olarak toplumda yaşanan problemleri ortaya koymasından dolayı ilgili alanyazına ışık tutacağı düşünülmektedir.

YÖNTEM

Bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenolojik desen kullanılmıştır. Nitel araştırma, gözlem görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmalardır (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Çalışma Grubu

Araştırmada kullanılan örnekleme yöntemi amaçlı örneklemedir. Amaçlı örnekleme yöntemleri pek çok durumda olgu ve olayların keşfedilmesinde ve açıklanmasında yararlı olur (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi ile ergenlik döneminde çocuğu olan ve özel eğitim merkezine devam eden annelerin bu dönemde yaşadıkları problemler detaylı ve derinlemesine ortaya konulmaya çalışılmıştır. Seçim ölçütleri olarak ergenlik döneminde çocuğu olan annelerdir. Araştırmanın çalışma grubu 11-17 yaş arasında zihinsel, işitsel ya da görme engellerinden biri ya da bir kaçına sahip Konya'da özel eğitim merkezine devam eden çocukların annelerinden oluşmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu yaşları 32 ile 50 arasında değişen 15 anneden oluşmaktadır. Çocukların engel grupları incelendiğinde ise, 3 çocuk işitme engelli, 7 çocuk zihinsel engelli, 2 çocuk işitme ve zihinsel engelli iken, 3 çocuk ise görme ve zihinsel engelli şeklinde değişmektedir. Katılımcıların eğitim düzeyleri ele alındığında okuma-yazma bilen anne sayısı 4 iken, 7 anne ortaokul ve 4 anne ise lise mezunu şeklindedir. Katılımcıların mesleki tecrübeleri bulunmamaktadır.

Veri Toplama Aracı

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Tekniği

Araştırmada verilerin toplanmasında kişisel bilgi formunun yanı sıra veri toplama yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun oluşturulmasında öncelikle ilgili alan yazın taraması yapılmıştır. İlgili alan yazın taramaları hem ergenlik dönemi ile ilgili hem de engelli çocuğu olan ailelerin yaşadıkları problemlere yönelik olarak yapılmıştır. İlgili alan yazın çerçevesinde ergenlik döneminde engelli çocuğu olan annelerin çocuklarının bu dönemde yaşadıkları problemlere ilişkin yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturulmuştur. Görüşme formunun geçerliğini sağlamak amacıyla oluşturulan form Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ile Özel Eğitim alanında doktora derecesine sahip beş öğretim üyesi tarafından incelenmiştir. Öğretim üyelerinin görüşleri doğrultusunda sorularda değişiklikler yapılmıştır. Daha sonra formun pilot uygulaması ergenlik döneminde çocuğu olan beş anneye yapılmış ve bazı soruların anlaşılmasında ve cevaplanmada zorluk yaşanması üzerine soru formu üzerinde değişiklikler yapılarak daha anlaşılır hale getirilmiştir. Alınan geri bildirimler doğrultusunda form son halini almıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşme formu soruları aşağıdaki şekilde hazırlanmıştır;

1. Çocuğunuzun ergenliğe girdiğini davranışlarındaki hangi değişikliklerden anladınız?(Fiziksel, sosyal, duygusal, cinsel)
2. Onların ergenliğe girmesiyle birlikte sizin hayatınızda ne gibi değişiklikler meydana geldi?
3. Çocuğunuzun ne tür davranışları çevrenizdeki insanları rahatsız etti? Onlardan ne tür tepkiler aldınız? Davranışları neler?
4. Çocuğunuzun ergenlikteki sorunlarını aşabilmek için neler yapmanız gerekiyor ve engelli çocuğu olan ailelere önerileriniz nelerdir?

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında gizlilik ve gönüllük esas alınmıştır. Verilerin toplanmasında katılımcılara yönelik herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır. Veriler toplanmadan önce araştırmanın amacı ile ilgili katılımcılara detaylı bilgi verilmiş alınan bilgilerin gizli kalacağı belirtilmiştir. Görüşmeler ses kayıt cihazı ile toplanmış ve gerektiği yerlerde araştırmacılar tarafından notlar da alınmıştır. Görüşmeler yaklaşık olarak 20-30 dakika sürmüştür. Görüşmeler, özel eğitim merkezlerine devam eden ergenlerin anneleri ile bu özel eğitim merkezlerinde yürütülmüştür.

Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Elde edilen verilerin analizinde betimsel analiz ve içerik analizi tekniklerinden yararlanılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Betimsel analizde özetlenen ve yorumlanan veriler içerik analizinde daha derin bir işleme tabi tutulur. Bu sayede betimsel bir yaklaşımla fark edilemeyen kavram ve temalar bu analiz sonucu keşfedilebilir. Bu amaçla toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). İlk aşamada katılımcıların görüşleri ses kayıt cihazı ile alınmıştır. İkinci aşamada ses kayıt cihazı ile elde edilen bilgiler yazılı hale getirilmiş ve her görüşme birden başlayarak "K" ile kodlanmıştır. Üçüncü aşama tema ve kategorilerin oluşturulması aşamasıdır. Ergenlik döneminde engelli çocuğa sahip annelerin yaşadıkları problemlere ilişkin temaların oluşturulmasında betimsel analiz, kategorilerin oluşturulmasında ise içerik analizinden yararlanılmıştır. Betimsel analizde elde edilen veriler daha önceden belirtilen temalara göre yorumlanırken, içerik analizinde elde edilen bu yorumlar daha derin bir işleme tabi tutulur (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Elde edilen veriler, ilgili alan yazın ışığında betimsel analiz yoluyla temalaştırılmış daha sonra içerik analizi ile bu temalara ait kategorilere ulaşılmıştır. Annelerin yaşadıkları problemlere ilişkin gelişimsel özellikler, özel yaşam, sosyal çevre ve ergene yönelik tutumlar/öneriler şeklinde temalar oluşturulmuştur. Annelerin yaşadıkları problemler ilgili alan yazın ışığında temalara ayrılmış ve içerik analizi ile kategoriler oluşturulmuştur. Her kategori ile ilgili örnek anne görüşleri bulgularda yer almaktadır.

BULGULAR

Ergenlik döneminde engelli çocuğu olan annelerin yaşadıkları problemlere ilişkin olarak gelişimsel özellikler, özel yaşam, sosyal çevre ve ergene yönelik tutumlar/öneriler şeklinde dört tema oluşturulmuştur. Temalar, kategoriler ve örnek görüşler bu bölümde yer almaktadır.

Gelişimsel özellikler Teması

Engelli ergene sahip annelerin görüşlerine göre ergenlerin bu dönemde gözlenen gelişimsel özellikleri fiziksel, duygusal, cinsel ve sosyal olmak üzere dört temel kategori altında incelenmiştir. Gelişimsel özellikler temasına ilişkin olarak frekanslara yer verilmemiştir. Çünkü katılımcıların tümü her bir gelişim alanı ile ilgili görüş belirtmiştir.

Özel Yaşam Teması

Ergenlik döneminde engelli çocuğu olan annelerin çocuklarının bu dönemde yaşadıkları probleme ilişkin özelyaşamlarına dair özel yaşam problemleri ve sosyalleşme olmak üzere iki temel kategori oluşturulmuştur.

Tablo 1. Gelişimsel özellikler temasına ait kategoriler ve örnek görüşler

Kategori adı	Örnek görüş
Fiziksel	"Nasıl normal bir insan değişiklikler yaşarsa kızım da öyle fiziksel değişiklikler oldu bir farklılık olmadı" (K4) "Fiziksel olarak kılınmalar başladı. Çok fazla bir değişiklik olmadı. Yavaş yavaş giriyor tüylendiğini biliyor" (K11)5
Duygusal	"Evlenmeyi çok düşünüyör. Genç bayan öğretmenlerinden hoşlanıyor. Bayanlara karşı ilgisi arttı. Çevresindeki güzel kızlara ilgi gösteriyor onların dediklerini yapıyor" (K8) "Hırçınlık var. Dediğini yapmadığımızda çok fena. Kendi istedikleri yapılmayınca hırçın. Büyüdükçe daha çok hırçınlaşıyor" (K10)
Cinsel	"Onun ergenliğe girdiğini banyosundan anladım. Tuvalet banyoya girdiği zaman beni almıyor hemen de çıkmıyor. Bazen banyoya giriyor kapıyı kilitliyor. Herkesin içinde yapmıyor Allahtan. Banyoda mastürbasyon yapıyor birkaç kez yakaladım."(K6)
Sosyal	"Arkadaş edinmek istiyor eskiden ben yeterdim ona ama artık yetmiyorum sanırım başka arkadaşlar istiyor." (K3) "Arkadaşları pek yok ortamda. Okula falan gittiğinde ancak oluyor. Evde de zaten en iyi arkadaşı benim." (K11)

Tablo 2. Kişisel yaşam temasına ait kategoriler ve örnek görüşler

Kategori adı	Örnek görüş
Özel yaşam problemleri (%86.7)	"Şimdi bizim çocuklarımız normal çocuklarınkinden iki kat daha fazla sorun yaşıyor. Ergenliğe girdi gireli hiç dinlemez oldu beni. Benim psikolojim ondan fazla bozuk ne yapacağımı bilmiyorum. Benim ruh halim yanında dura dura daha kötü oldu." (K6) "Benim hayatım şu anda söz konusu olamaz çünkü hep oğlumu düşünmek zorundayım. Hayat ergenliğe girdikten sonra daha zorlaştı. İlgi istiyor istekleri arttı. Temizlik zorlaştı mesela. Benim hayatım yok ki kendime ait" (K8) "Onu hiç düşünmedim özel hayatım yok zaten hep onun üzerindiyim. Sosyal hayatımız falan yok ben de ona bağımlıyım. Bazen psikolojim bozuluyor delirecek gibi oluyorum" (K11)
Sosyalleşme (%13.3)	"Hayatım o ergenliğe girdiğinden bu yana kolaylaştı. Eskiden hiç özel hayatım yoktu. Şimdi en azından onu eve bırakıp konu komşuya gidebiliyorum" (K2) "Küçükken daha zordu büyüdükçe olgunlaşıyor anlıyor. Eskiden onu yalnız bırakıp gidemezdim. Şimdi bırakıp komşuya gidebiliyorum." (K13)

Sosyal Çevre Teması

Ergenlik döneminde çocuğu olan annelerin sosyal çevreleri ile yaşadıkları problemler ve aldıkları tepkiler sözel, görsel, olumlu ve davranışsal tepkiler olmak üzere dört kategoride incelenmiştir. Sosyal çevre teması, ayrıca annelerin aldıkları tepkilere karşı hissettiği duygular da ayrı bir kategoride incelenmiş ve bu kategori kendi içinde üzüntü, kaygı, rahatsızlık ve utanç olmak üzere alt kategorilerde ele alınmıştır.

Tablo 3. Sosyal çevre temasına ait kategoriler ve örnek görüşler

Kategori adı	Örnek görüş
Sözel tepkiler (%20)	"Onlar söyledikçe benim zoruma gidiyor. Mesela sen özür lüsün diyorlar anne ben özür lü müyüm diyor. Bende yok oğlum diyorum. Ergenliğe girince daha çok anlamaya başladı." (K5)
Görsel tepkiler (%40)	"Sokağa çıktık mı diğerleri şöyle bir bakar. Yolda gördükleri zaman garip garip bakıyorlar." (K4)
Olumlu tepkiler (%20)	"Komşular falan rahatsız olmaz oğlumdan. Severler hele büyüdükçe laftan anlar oldu. Çevremdekiler de onu normal bir çocuk gibi görürler" (K13)
Davranışsal tepkiler (%20)	"Benim çocuğum özür lü diye akrabalar evime bile gelmezler. Bende istemem zaten geldikleri zaman gülerler dalga geçerler yakaladım birkaç kez yeğenimi." (K7)

Tablo 4. Sosyal çevre teması (Alınan tepkilere yönelik duygular)'a ait alt-kategoriler ve örnek görüşler

Kategori adı	Örnek görüş
Üzüntü (%60)	"Yolda gördükleri zaman garip garip bakıyorlar çok üzülüyorum. Utanmam tabi Allah'ın verdiği ama üzülüyorum onlar böyle bakınca" (K4)
Kaygı (%20)	"Laf işitir miyim diye kaygılanıyorum tedirgin oluyorum."(K7)
Rahatsızlık (%6.7)	Benden tutunarak yürüyor bazen bakıyorlar o biraz rahatsız ediyor. Neden bakıyorsunuz ne bakıyorsunuz demek geliyor içimden" (K9)
Utanç (%13.3)	"Tandığımızın yanına gittik mi rezil eder insanı. Markete bile gitmeyiz ele güne çıkartmam utanırım bazen" (K12)

Ergene yönelik tutumlar/öneriler Teması

Annelere bu tema doğrultusunda ergenlik döneminde engelli çocuğu olan bireylere yönelik öneriler ve ergene tutumların nasıl olması gerektiği sorulmuş ve bu tema, ilgi, eğitim, çocuğu bilgilendirme ve sosyalleştirme olmak üzere dört kategoride incelenmiştir.

Tablo 5. Ergene yönelik tutumlar/öneriler Temasına ait kategoriler ve örnek görüşler

Kategori adı	Örnek görüş
İlgi (%60)	"Aileler ilgilensin. Konuşmazsan hele ergenlik dönemine bir şey öğrenemezsin. Sürekli hareketli çocuklar bunlar. İlgi lazım normalinden daha çok ilgi." (K13)
Ergeni bilgilendirme (%13.3)	"Çocuğa her şeyi anlatmalılar. Onun diliyle anlatmalılar. Çünkü ergenliğe girince bazı değişimlerden korkabiliyorlar. Bilgilendirmek lazım çocuğu." (K15)
Eğitim (%20)	"Eğitim versinler. Özel eğitim merkezlerine göndersinler. Daha yararlı oluyor hele büyüdükçe. Onun için biraz kendi hayatlarından vazgeçip çocuğa odaklanacaksın. Okulda ilgilenecekler." (K8)
Sosyalleştirme (%6.6)	"Çocuklarını sosyalleştirsinler. Parka yüzmeye götürsünler. Ben götürüyorum. Daha iyi oluyor" (K11)

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu araştırmada engelli bir ergen çocuğu olan annelerin çocuklarının bu dönemde yaşadıkları problemler onları görüşleri doğrultusunda ele alınmıştır. Elde edilen verilere göre gelişimsel özellikler, kişisel yaşam, sosyal çevre ve ergene yönelik tutumlar/öneriler şeklinde dört tema oluşturulmuştur.

Gelişimsel özellikler teması çerçevesinde incelendiğinde engelli ergenlerin, fiziksel, duygusal, cinsel ve sosyal alanlarda yaşadıkları problemler annelerinin görüşlerine göre diğer ergenlerle benzerlik göstermektedir. Erermiş, Köse, Bildik, Özbaran ve Aydın (2016) Asperger sendromuna sahip ergenlerle yaptıkları olgu çalışmasında bu dönemde ergenlerin bu dönemde sosyal uyum ve ruhsal sorunlar ile şiddet davranışının arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Araştırma bulgularına benzer şekilde Tekinarslan ve Eratay (2013) zihinsel engelli çocukların aileleri ile yürüttükleri nitel çalışmada zihinsel yetersizliği olan çocukların ergenlik dönemine geçişle birlikte bedenlerinde belirgin değişimler yaşadıklarını ve saldırgan davranışların arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca zihinsel yetersizliği olan erkek ergenlerin daha çok

mastürbasyon davranışları gösterdikleri, karşı cinse yönelmenin arttığı belirtilmiştir. Bu sonuçlar araştırma bulguları ile benzerlik göstermektedir. Bu çalışmada da benzer olarak anneler ergenlik döneminde çocuklarında bedensel değişimlerin arttığını, erkek çocuklarının karşı cinse daha ilgili olduğunu ve cinsel olarak mastürbasyon davranışı sergilediklerini ortaya koymuştur.

Kişisel yaşam teması incelendiğinde ise annelerin kişisel yaşamlarında en çok yaşadıkları problemler özel yaşamlarına yönelik olup çoğunlukla psikolojik problemler yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra annelerin bir kısmı da çocukları ergenliğe girdikten sonra kendi yaşamlarında daha kolay sosyalleşebildiklerini ve rahat hareket edebildiklerini ifade etmektedir. Alan yazın incelendiğinde engelli çocuğa sahip ailelerin depresyon (Breslau, Staruch ve Mortimer, 1982; Glidden ve Schoolcraft, 2001; Ollson ve Hwang, 2001), tükenmişlik (Duygun ve Sezgin, 2003) ve stres (Uğuz vd., 2004; Weiss, 2002) düzeyinin yüksek olduğunu ortaya koyan çalışmalar mevcuttur. Bek (2006) otistik çocuğa sahip ailelerin normal çocuğa sahip ailelerden daha fazla sosyal desteğe ihtiyacı olduklarını ve daha dıştan denetimli oldukları sonucuna ulaşmıştır. Araştırmaya katılan annelerin büyük bir kısmı özel hayatlarının olmadığını, psikolojik problemler yaşadıklarını ve sosyalleşemediklerini ifade ederken, küçük bir kısmı ise çocuğunun büyümesi ve ergenliğe girmesi ile birlikte kendilerine daha fazla zaman ayırabildiklerini belirtmişlerdir.

Engelli ergene sahip annelerin sosyal çevreden aldıkları tepkiler çoğunlukla görsel tepkiler ve bakışlar şeklindedir. Bununla birlikte, çevreden sözel ve davranışsal tepkiler ile olumlu tepkiler aldığını ifade eden anneler de çalışmada yer almaktadır. Annelerin bu tepkiler karşısında yaşadıkları duygular üzüntü, kaygı, rahatsızlık ve utanç duyma şeklinde kategorize edilmiştir. Anneler, bu tepkiler karşısında en çok üzüntü yaşadıklarını ifade etmiştir. Karadağ (2009) zihinsel ve bedensel engelle sahip çocukların annelerinin yaşadıkları problemleri ortaya koyduğu araştırmasında annelerin neredeyse yarısına yakınının toplumun bakış açısından rahatsız olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca anneler çevreleriyle iletişim kurmakta sıkıntı yaşamakla birlikte engel dolasıyla suçluluk duygusu yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Top (2009) engellilere yönelik yaptığı çalışmada ailelerin çocuklarına karşı çevrenin anlayışlı olmadığını ve kendilerini böylece dış dünyadaki sorunlarını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Meşe (2013) engelli çocukların anneleri ile yaptığı nitel çalışmada annelerin çevrelerinden gelen olumsuz tutum ve davranışlardan etkilendiğini, çevrenin çocuğa olumsuz tutumunun annenin de çocuğa olan tutumunu etkilediğini ortaya koymuştur. Özşenol ve diğerleri (2003) ise engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerini değerlendirdiği çalışmada annelerin çocuğun engelinde dolayı kendini suçlama eğiliminde olduğunu ortaya koyarak çevrenin olumsuz tepkilerinden korkan ailenin çocuğun engelinin çevreden saklama yoluna gidebileceğini ifade etmiştir. Bu çalışmalar araştırma sonuçlarına benzer nitelikler göstermektedir. Annelerin en çok yaşadıkları duygular ele alındığında ise; Top (2009) otistik çocuğa sahip ailelerin yaşadıklarını sorunları nitel araştırma yöntemi ile ortaya koyarak ailelerin en çok yaşadıkları duygunun üzüntü olduğunu bunu hayal kırıklığı ve korkunun takip ettiğini belirtmiştir.

Engelli çocuğa sahip annelerin büyük bir kısmı ergenle ilgilenmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra annelere göre ergene yönelik tutumlar ergeni bilgilendirme, eğitim ve sosyalleştirme olmalıdır. Literatürde yapılan araştırmalar incelendiğinde engelli çocuğa sahip ailelerin bilgi edinme (Akçamete ve Kargin, 1996; Özen, Çolak ve Acar, 2002) ve sosyal destek (Duygun ve Sezgin, 2003; Ersoy ve Çürük, 2009) ihtiyacının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da anneler ergenleri gelişimsel dönemle ilgili bilgilendirmek gerektiğini ortaya koymuştur. Ailelerin bu anlamda gelişim ve ergenlik dönemi ile ilgili bilgi sahibi olmaları ve çevrelerinden destek görmeleri onların hem engelli hem de ergen olan çocuklarının yaşadıkları problemler ile daha sağlıklı şekilde başa çıkabilecekleri sonucu çıkartılabilir. Bununla birlikte Er, Girgin-Büyükbayraktar ve Kesici (2016) özel eğitim öğretmenleri ile yaptıkları nitel çalışmada zihinsel engellilere yönelik cinsel eğitim programlarının psikososyal gelişimde önemini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Çiğerli, Topsever, Alvr ve Görpelioğlu (2014) engelli çocuğu olan ailelerde sosyal desteğin önemli bir kaynak olduğuna işaret etmektedir. Bu da araştırma sonuçlarının özellikle çevreden sosyal destek sağlayan ailelerden elde edilen verilerle benzerlik göstermektedir.

Bu araştırma, özel eğitim merkezine devam eden zihinsel, işitme ya da görme engel türlerinden bir ya da birkaçına sahip ergenlik dönemindeki bireylerin anneleri ile sınırlıdır. Bu araştırma nitel araştırmanın bir türü olan fenomenolojik desenle sınırlıdır. Gelecek araştırmalara yönelik olarak farklı engel türlerine sahip ergenlerin annelerinin yaşadıkları problemler karşılaştırmalı olarak incelenebilir. Böylelikle farklı engel türüne sahip ergenlerin annelerin problemlerinin engel türüne göre farklılaşıp farklılaşmadığı daha net şekilde ortaya konulabilir. Böylelikle farklı engel türüne sahip ergenlerin yaşadıkları problemlerin farklılık ya da benzerlikleri ortaya konulabilir. Araştırmada sosyal destek önemli bir bulgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemdeki engelli ergenlerin ailelerine yönelik grupla ya da bireysel psikolojik danışmanlık sağlanabilir. Bilgilendirmeye yönelik hizmetler arttırılabilir. Önleyici rehberlik çalışmaları yapılabilir. Ayrıca bu araştırmada annelerin engelli çocuk eğitimine ve bakımına babalardan daha fazla katılım gösterdikleri ve bir çok problem yaşadıkları ortaya konulmuştur. Engellilerin eğitiminde ve bakımında baba katılımına da ağırlık veren aktivite ve etkinliklere yer verilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akçamete, G. ve Kargın, T. (1996). İşitme engelli çocuğa sahip annelerin gereksinimlerinin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 2(2), 7-24.
- Akkök, F. (2003). Farklı Özelliğe Sahip Olan Çocuk Aileleri ve Ailelerle Yapılan Çalışmalar. (ed. A. Ataman) *Özel Eğitime Giriş* Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, s. 121-142.
- Arslan, C., Hamarta, E. ve Deniz, M.E. (2002). *Engelli çocuğu olan ailelerin yaşam doyumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi*. XI. Ulusal Özel Eğitim Kongresi, Konya.
- Atkinson R.L., Atkinson, R.C., Smith, E.E., Bem, D.J ve Nolen-Hoeksema, S. (2002). *Psikolojiye giriş (Hilgard's Introduction to Psychology)*. (Çev. Yavuz Alagon), 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Arnett, J.J. (2013). *Adolescence and emerging adulthood. A cultural approach*. 5. Baskı, Boston MA: Pearson.
- Aysan, F. ve Özben, Ş. (2010). Engelli çocuğu olan anne babaların yaşam kalitelerine ilişkin değişkenlerin incelenmesi. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 1-6.
- Bek, H. (2006). *Otistik ve normal çocuklu ailelerin sosyal destek algısı, denetim odağı ve psikolojik belirti düzeylerinin karşılaştırılması* (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bozkurt, N. (2004). Bir grup üniversite öğrencisinin depresyon ve kaygı düzeyleri ile çeşitli değişkenler arasındaki ilişkiler. *Eğitim ve Bilim*, 29(133), 52-59.
- Breslau, N., Staruch, K. S. ve Mortimer, E. A. (1982). Psychological distress in mothers of disabled children. *American Journal of Diseases of Children*, 136(8), 682-686.
- Cenkseven, F. (2003). Öfke yönetimi becerileri programının ergenlerin öfke ve saldırganlık düzeylerine etkisi. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 2(4), 153-167.
- Cheng, M. M. ve Udry, J. R. (2002). Sexual behaviors of physically disabled adolescents in the United States. *Journal of Adolescent Health*, 31(1), 48-58.
- Ciğerli, Ö., Topsever, P., Alvur, T. M., & Görpelioğlu, S. (2014). Engelli çocuğu olan anne-babaların tanı anından itibaren ebeveynlik deneyimleri: Farklılığı kabullenmek. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8(3), 75-81.
- Coşkun, Y. ve Akkaş, G. (2009). Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyleri ile sosyal destek algıları arasındaki ilişki. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 213-227.
- Doğru, S. Y. ve Arslan, E. (2008). Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyi ile durumluk kaygı düzeylerinin karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 543-553.
- Dunn, M. E., Burbine, T., Bowers, C. A. ve Tantleff-Dunn, S. (2001). Moderators of stress in parents of children with autism. *Community Mental Health Journal*, 37(1), 39-52.

- Duygun, T. ve Sezgin, N. (2003). Zihinsel engelli ve sağlıklı çocuk annelerinde stres belirtileri, stresle başa çıkma tarzları ve algılanan sosyal desteğin tükenmişlik düzeyine olan etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 18(52), 37-52.
- Eldeleklioğlu, J. (2008). Ergenlerin zaman yönetimi becerilerinin kaygı, yaş ve cinsiyet değişkenleri açısından incelenmesi. *İlköğretim Online*, 7(3), 656-663.
- Er, R. K., Büyükbayraktar, Ç. G., & Kesici, Ş. (2016). Özel eğitime ihtiyacı olan öğrencilere yönelik cinsel eğitim programının geliştirilmesi. *Turkish Journal of Education*, 5(4), 224-234.
- Erermiş, S., Köse, S., Bildik, T., Özbaran, B. ve Aydın, C. (2016). Asperger bozukluğu izlem süreci: Ergenlik döneminde yaşanan sorunlar bağlamında beş olgu üzerinden tartışma. *Journal of Pediatric Research*, 3(2), 91-96. doi: 10.4274/jpr.49354
- Erözkan, A. (2009). İlköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinde depresyonun yordayıcıları. *İlköğretim Online*, 8(2), 334-345.
- Ersoy, Ö. ve Çürük, N. (2009). Özel gereksinimli çocuğa sahip annelerde sosyal desteğin önemi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 5(17), 104-110.
- Eskin, M., Ertekin, K., Harlak, H. ve Dereboy, Ç. (2008). Lise öğrencisi ergenlerde depresyonun yaygınlığı ve ilişkili olduğu etmenler. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 19(4), 382-389.
- Frey, K. S., Greenberg, M. T. ve Fewell, R. R. (1989). Stress and coping among parents of handicapped children: A multidimensional approach. *American Journal on Mental Retardation*, 94(3), 240-249.
- Galambos, N., Leadbeater, B. ve Barker, E. (2004). Gender differences in and risk factors for depression in adolescence: A 4-year longitudinal study. *International Journal of Behavioral Development*, 28(1), 16-25.
- Glidden, L. M. ve Schoolcraft, S. A. (2003). Depression: Its trajectory and correlates in mothers rearing children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47(4-5), 250-263.
- Gülşen, B. ve Özer, F. G. (2009). Engelli çocuğa sahip ailelerin stresle baş etme durumları. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 8(5), 413-420.
- Hamarta, E., Baltacı, Ö., Üre, Ö. ve Demirbaş, E. (2010). Lise öğrencilerinin utangaçlıklarının algılanan anne baba tutumları ve problem çözme yaklaşımları açısından incelenmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 6(22), 73-82.
- Hamarta, E., Uslu, M. ve Deniz, M.E. (2002). *Engelli çocuğu olan anne babaların umutsuzluk düzeylerinin bazı değişkenler açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesi*. XI. Ulusal Özel Eğitim Kongresi, Konya.
- Hauenstein, E. J. (2003). Depression in adolescence. *Journal of Obstetric, Gynecologic, & Neonatal Nursing*, 32(2), 239-248.
- Hortaçsu, N. *İnsan İlişkileri* (3. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi
- İçmeli, C., Ataoğlu, A., Canan, F. ve Özçetin, A. (2008). Zihinsel özürlü çocukları olan ebeveynler ile sağlıklı çocuklara sahip ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumlarının karşılaştırılması. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 3, 21-28.
- Karadağ, G. (2009). Engelli çocuğa sahip annelerin yaşadıkları güçlükler ile aileden algıladıkları sosyal destek ve umutsuzluk düzeyleri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 8(4), 315-322.
- Kaytez, N., Durualp, E. ve Kadan, G. (2015). Engelli çocuğu olan ailelerin gereksinimlerinin ve stres düzeylerinin incelenmesi. *Journal of Research in Education and Teaching*, 4(1), 197-214.
- Kulaksızoğlu, A. (2005). *Ergenlik Psikolojisi* (7. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi
- La Greca, A. M. ve Lopez, N. (1998). Social anxiety among adolescents: Linkages with peer relations and friendships. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26(2), 83-94.
- Maart, S. ve Jelsma, J. (2010). The sexual behaviour of physically disabled adolescents. *Disability and Rehabilitation*, 32(6), 438-443.
- Olsson, M. B. ve Hwang, C. P. (2001). Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(6), 535-543.

- Özen, A., Çolak, A. ve Acar, Ç. (2002). Zihin özürlü çocuğa sahip annelerin günlük yaşamda karşılaştıkları problem davranışlarla ilgili görüşleri. *Özel Eğitim Dergisi*, 3(2), 1-13.
- Özşenol, F., Işıkkhan, V., Ünay, B., Aydın, H. İ., Akın, R. ve Gökçay, E. (2003). Engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerinin değerlendirilmesi. *Gülhane Tıp Dergisi*, 45(2), 156-164.
- Özyazıcıoğlu, N. ve Buran, G. (2014). Social support and anxiety levels of parents with disabled children. *Rehabilitation Nursing*, 39(5), 225-231.
- Petersen, A. C., Compas, B. E., Brooks-Gunn, J., Stemmler, M., Ey, S. ve Grant, K. E. (1993). Depression in adolescence. *American Psychologist*, 48(2), 155-168. doi: 10.1037/0003-066X.48.2.155
- Peverly, S. T. ve Wood, R. (2001). The effects of adjunct questions and feedback on improving the reading comprehension skills of learning-disabled adolescents. *Contemporary Educational Psychology*, 26(1), 25-43.
- Reinehr, T., Dobe, M., Winkel, K., Schaefer, A. ve Hoffmann, D. (2010). Obesity in Disabled Children and Adolescents: An overlooked group of patients. *Deutsches Ärzteblatt International*, 107(15), 268-275. doi: 10.3238/arztebl.2010.0268
- Reyes, L. R., Meininger, J. C., Liehr, P., Chan, W. ve Mueller, W. H. (2003). Anger in adolescents: Sex, ethnicity, age differences, and psychometric properties. *Nursing Research*, 52(1), 2-11.
- Sampson, S. M. ve Mrazek, D. A. (2001). Depression in adolescence. *Current Opinion in Pediatrics*, 13(6), 586-590.
- Sarı, H. Y. (2007). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile yüklenmesi. *CÜ Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 11(2), 1-7.
- Singer, G. H. (2006). Meta-analysis of comparative studies of depression in mothers of children with and without developmental disabilities. *American Journal on Mental Retardation*, 111(3), 155-169.
- Sivrikaya, T. ve Tekinarslan, İ. Ç. (2013). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip annelerde stres, sosyal destek ve aile yükü. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 14(02), 017-029.
- Sütçü, S. T., Aydın, A. ve Sorias, O. (2010). Ergenlerde öfke ve saldırganlığı azaltmak için bilişsel davranışçı bir grup terapisi programının etkililiği. *Türk Psikoloji Dergisi*, 25(66), 57.
- Tekinarslan, İ. Ç. ve Eratay, E. (2013). Zihinsel yetersizliği olan bireylerin ergenlik dönemine uyum sürecinde ebeveyn davranışlarının incelenmesi. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 8(3), 363-374.
- Top, F. Ü. (2009). Otistik çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları sorunlar ile ruhsal durumlarının değerlendirilmesi: niteliksel araştırma. *Çocuk Dergisi*, 9(1), 34-42.
- Turan Gürhopur, F. D. ve İşler Dalgıç, A. (2017). Zihinsel yetersiz çocuğu olan ebeveynlerde aile yükü. *Journal of Psychiatric Nursing/Psikiyatri Hemşireleri Derneği*, 8(1), 9-16. doi: 10.14744/phd.2017.87609
- Uğuz, Ş., Toros, F., İnanç, B. Y. ve Çolakkadıoğlu, O. (2004). Zihinsel ve/veya bedensel engelli çocukların annelerinin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerinin belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri*, 7(1), 42-47.
- Weiss, M. J. (2002). Hardiness and social support as predictors of stress in mothers of typical children, children with autism, and children with mental retardation. *Autism*, 6(1), 115-130.
- Yazgan İnanç, B., Bilgin, M. ve Kılıç Atıcı, M. (2015). *Gelişim Psikolojisi: Çocuk ve Ergen Gelişimi* (10. Baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınevi.